

настрої в армійському середовищі. Цей чинник, а також вірність частини вояків ідеям соборної України, призвели до їх небажання воювати проти армії УНР в радянсько-польській війні.

Причини припинення існування УГА наприкінці квітня 1920 р. дослідники вбачають у вимушеному союзі армії з антиукраїнськими силами. Загибель цього військового формування супроводжувалась репресіями проти особового складу.

В праці детально зображено тилове забезпечення УГА під час перебування на Поділлі. Автори вказують на складнощі у забезпеченні війська продовольством, фуражем, обмундируванням. Галичани отримували хліб, заробляючи на жнивях, який частково обмінювали на м'ясо, худобу. Реквізиції не набрали значних масштабів.

Викликає інтерес проблема стосунків УГА з населенням Поділля. Попри прояви ворожнечі, ухилення від мобілізації до діючої армії, окремі випадки збройних конфліктів, які наведено в праці, автори вказують на переважання мирного, дружельюбного характеру взаємин галицьких вояків та подолян. Подоляни добровільно надавали продовольство УГА, щоправда, в незначній кількості.

Позитивно оцінено культурно-освітню діяльність підрозділів УГА, що сприяло підвищенню рівня національної свідомості місцевого українського населення.

Висновок дослідників про взаємовідносини галичан та подолян підтверджується тим фактом, що багато галичан залишилося на постійне проживання на Поділлі, створили тут сім'ї.

Науковцями опрацьована значна джерельна база – документи Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Державного історичного архіву України у Львові, Державного архіву Вінницької області, а також матеріали тогочасних періодичних видань, мемуарна література. В короткому історіографічному огляді подано оцінку наукового доробку істориків радянської доби, сучасної України та діаспори. Список джерел та літератури налічує 270 назв.

Варто було подати в дужках сучасні назви населених пунктів, наприклад Янів (Іванів), а також уточнити написання окремих назв як от Оратів, а не Оратово, Лаврівська, а не Лявровська Слобідка тощо.

О. Завальнюк та С. Олійник зробили помітний внесок у вивчення історії подільського краю. Рецензована праця сприятиме більш глибокому висвітленню однієї з важливих і складних проблем історії України, а також слугуватиме при підготовці історії міст та сіл регіону, при вивченні історії рідного краю.

В.В. Дудар, В.П. Дудар

ФЕНОМЕН „ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ” В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ

Виділення і вивчення феномену „історичної пам'яті” зумовлюється як соціально-практичними потребами духовно-культурного розвитку нації, так і теоретичною потребою розкриття цілісного історичного процесу як єдності об'єктивного і суб'єктивного.

Феномен „історична пам'ять” ще не став об'єктом активного дослідження й сама історична пам'ять не набула статусу соціологічної чи історичної категорії. Проте в художній літературі, публіцистиці, починаючи з античної, митці й мислителі постійно відзначали дивовижний дар людини – її пам'ять. Адже пам'ять – це те, без чого немає не лише людської особистості, а й людського суспільства, немає людської історії.

Окремі дослідники, які займаються теоретико-методологічними питаннями історичної науки, в структурі історичної свідомості виділяють особливий, „невиявлений” феномен, який називають по-різному, але сходяться на тому, що він: а) формується й розвивається стихійно; б) передує історичній науці, в) надалі, з виникненням історіографії, існує самостійно від останньої. М.А. Барг поділяє історичну свідомість в її історичному розвитку на дві форми: 1) власне історичну свідомість, 2) „елементарну”, „неісторичну”, „або навіть антиісторичну.”¹ Цю ж позицію поділяє і Г.А. Антипов: „Первісна свідомість, по суті, аісторична”².

Не випадково, говорячи про елементарну форму історичної свідомості, вчені наділяють її такими каламбурними, неісторичними характеристиками як „неісторична”, „антиісторична”, „доісторична”, „аісторична”, бо „неісторична”, „доісторична”, „аісторична” свідомість не є і не може бути історичною свідомістю. Це зовсім інший феномен, що передує історичній свідомості і є її витоком, підґрунтям. З виникненням історичного пізнання (історіографії), а отже, і власне історичної свідомості, як слушно зауважує А.І. Ракітов, зовсім не означає зникнення стихійної, нераціоналізованої форми фіксації минулого у свідомості суспільства. „Навпаки, ця форма зберігається й досі у всіх соціальних структурах і виконує функцію збереження, нагромадження і передачі історичного досвіду, функцію соціальної самосвідомості, самоідентифікації даного суспільства, функції самозбереження етнічної цілісності, культурної спільності та спадкоємності”³. Цим „аісторичним” („доісторичним”, „антиісторичним”), актуально діючим духовно-практичним, соціокультурним феноменом, „нераціоналізованою формою фіксації минулого у свідомості суспільства” є історична пам’ять народу. Цей феномен охоплює собою весь накопичений і збережений родом, плем’ям, етносом духовно-практичний досвід переходу від природного до соціального способу життєдіяльності. Щодо історичної свідомості, то вона ще повинна сформуватися, вирости на своїй духовно-практичній основі – історичній пам’яті, з одного боку, та історіографії, з іншого.

Історична свідомість функціонує на двох рівнях: теоретичному, котрий репрезентує історична наука (історіографія) і буденно-практичному, який представляє історична пам’ять⁴. Два рівні історичної свідомості – історіографія та історична пам’ять – можуть розрізнятися як за широтою, так і за глибиною проникнення у тканину минулого. І бувають періоди, коли професійні форми фіксації історичного знання (монографії, статті, збірники документів тощо) більше грішать проти істини, ніж історична пам’ять очевидців подій або пам’ять, що зберігає їх спомини.

Вперше серйозну увагу на феномен історичної пам’яті звернули французькі історики М. Блок, Л. Февр, Ж. Ле Гофф, П. Нора та інші. М. Блок і Л. Февр започаткували „Нову історичну науку” або школу „Анналів”. В історичні дослідження вони вкорінили поняття „ментальність”, завдяки якому створили „тотальну” історію. В усякому разі, вони керувались принципом „тотального” історичного дослідження. Це дає змогу представити історичний процес в єдності і розмаїтті його проявів: соціального, економічного, політичного, духовного, культурного, релігійного, побутового, особистого тощо⁵. Історичну пам’ять („колективну пам’ять”, за М. Блоком) французькі дослідники включають в „тотальну” історію як її необхідний елемент і як засіб дослідження і пояснення менталітету народу, суспільства конкретної історичної епохи.

Аналізуючи різні пласти історичної свідомості, французькі історики дійшли висновку, що уявити і зрозуміти історичну подію в „чистому вигляді”, як вона відбувалася „насправді”, буде наївною і марною спробою. І тоді центр ваги дослідження закономірно змістився на вивчення самого історичного погляду, сприйняття історичного процесу тими людьми, які безпосередньо включені в цей процес, будучи водночас і його суб’єктами, і ніби сторонніми спостерігачами.

Проводячи відмінність між історією (історіографією) і пам’яттю, П. Нора у передмові до книги „Місця пам’яті” звеличує роль пам’яті в житті нації. Він вважає, що пам’яті слід надати загальнонаціональну значущість. Це пояснюється тим, що історія і пам’ять підпорядковуються різним хронологічним принципам: історія відноситься до минулого, а пам’ять – завжди тільки в теперішньому, вона постійно присутня, живе, нагадуючи про себе. „Історія – це завжди проблематика і неповна реконструкція того, чого більше немає. Пам’ять – завжди актуальний феномен, зв’язок, що живе у вічно теперішньому... Пам’ять підносить спомин у святиню, тоді як історія витискує спомин і робить його прозаїчним...”⁶. Історична пам’ять – це минуле, що живе у нас, в теперішньому, бо носіями цієї пам’яті є не історіописання, а живі, діючі люди.

Основна ідея французьких вчених визначається так: не стільки важливо, як саме відбувалася та чи інша подія в історії, важливо, як вона відбилася і збереглась в пам’яті народу.

Ми не схильні поділяти такий надто категоричний висновок, оскільки вважаємо, що для об’єктивності і повноти розкриття історичних подій та історичного процесу в цілому важливим є і перше, і друге: точна фіксація і опис конкретних подій, встановлення їх зв’язку, причинної

зумовленості і відображення, віддзеркалення цих подій в пам'яті народу. Історичну науку та історичну пам'ять пов'язує об'єктивна історична реальність, котру вони відображають. Історичне знання (свідомість) є усвідомлення суспільством (нацією, класом, індивідом) свого минулого, свого становища у просторі і часі, зв'язку свого сьогодення з минулим і майбутнім.

Історична пам'ять – це минуле, що живе в нас, у сьогоденні й інтенційоване у майбутнє. Історична пам'ять – це довгочасне, мимовільне запам'ятовування (і забування) індивідом, класом, народом, нацією, людством сприйняття, переживання, традицій, звичаїв, морально-етичних норм, ціннісних орієнтацій та оцінок суспільних (історичних) подій, безпосередніми учасниками чи свідками яких вони були. Історична пам'ять включає в себе також і ставлення людей до історичних осіб, до своєї долі, до самих себе. Домінантною рисою історичної пам'яті виступає оцінювання суспільних подій та ситуацій, моральна оцінка діянь героїв і рядових суб'єктів історичного процесу. Історична пам'ять, на відміну від пам'яті взагалі як властивості нервової системи, ніби „генетично” несе в собі оцінку минулого. Пам'ять існує через запам'ятовування, збереження, відтворення. А історична пам'ять ще й пронизується відносинами прийняття чи неприйняття, схвалення чи осудження, задоволеності чи незадоволеності фактом, подією, зафіксованими в пам'яті. Іншими словами, історична пам'ять не існує без ставлення суб'єкта пам'яті до свого об'єкта. Це ставлення є оцінним тому, що в історичній пам'яті закарбувались переживання, моральні цінності, оцінювання наших предків щодо історичних подій, учасниками, свідками, або просто сучасниками яких вони були. І наше ставлення до минулого, звичайно, забарвлюється в яскраві емоційні тони: „священна”, „добра”, „жорстока”, „нешадна” пам'ять. Такі епітети були б недоречні для характеристики пам'яті в кібернетиці чи теорії інформації.

Оцінне ставлення до минулого є прерогативою історичної пам'яті, а не історичної чи іншої гуманітарної науки. Адже історична пам'ять, як пам'ять про минуле, виявляється пам'яттю лише для нас, для нинішнього і наступних поколінь. Для тих же поколінь, що закарбували, зберегли і передали нам цю пам'ять, остання виступає їх духовним сьогоденням, теперішнім життям у всій різноманітності його проявів. Це їхнє життя, світопереживання, світобачення і оцінювання того, що відбулось чи не відбулось, своєї долі і самих себе. Отже, те, що ми називаємо історичною пам'яттю, оцінює не минуле, а своє сьогодення, теперішнє, що для наступних поколінь стає вже минулим, історією.

Постає питання: чи повинна історична наука оцінювати минуле, виносити свій суд і вирок історичним подіям, ситуаціям, людям, як суб'єктам історичного процесу?

Оскільки історик вивчає суспільну (і власну) історію, то суб'єктивно він не може усунутись від оцінювання цієї історії. Історичні знання є елементом світогляду. Історик, вивчаючи факти і, особливо, створюючи теоретичну модель історичного минулого (а інших шляхів відтворення минулого в історичній науці не відомо), здійснює це у відповідності чи під „тиском” свого світогляду, культури, сучасних йому моральних та інших цінностей. Вчений проектує своє теперішнє на минуле, вихоплює з нього ті частини, елементи, факти, наділяючи їх доміантними або малозначними характеристиками (а на деякі і не звертаючи увагу), які відповідають світогляду вченого. Історик, отже, „нав'язує” минулим поколінням свої історіософські уявлення. У будь-якому випадку здійснюється викривлення минулої історичної дійсності. „Ціннісне осмислення історичних явищ реально знижує досягнення істинності в історичному пізнанні”, – справедливо відзначає В.С. Шмаков⁷. Тут значну роль відіграють і особисті якості вченого: компетентність, здібності, безпристрасність, наукова вимогливість тощо. Усі чинники впливають на „чистоту” відтворення в науці історичного минулого.

Якщо ж історик повинен оцінювати минуле, то з яких позицій, за якими критеріями? Якщо ми заперечуємо класово-партійний підхід, то який тоді підхід пропонує історик? Тут ситуація непроста. З одного боку, щоб давати оцінку діяльності людей минулого (а історія і є реальною життєдіяльністю людей в часовому вимірі), то потрібно це робити за „мірками” (світоглядними, культурними, морально-ціннісними тощо) того часу, з позицій тієї картини світу, що панувала у тому суспільстві. Ми не можемо нав'язувати предкам свій світогляд, світорозуміння, свої цінності і ціннісні орієнтації, свої способи мислення і діяльності. Насамперед тому, що вони (світогляди, цінності, способи мислення і діяльності) розділені і віддалені в часі, не

можуть і не повинні збігатись, бути адекватними. Для цього історик треба стати сучасником минулих поколінь, перейнятися їхнім „духом” , світоглядом, психологією, ментальністю, щоб бути здатним скласти об’єктивну оцінку історичному минулому. Нові покоління людей часто зверхньо ставляться до своїх попередників, дорікаючи їм у тому, що вони чогось не зрозуміли, до чогось не піднялись, не змогли пояснити тощо. Справедливо пише Г.І. Горак: „Але по-справжньому судити історію можна лише з позицій того соціального середовища (і культури), де мали місце дані події і вчинки, а головне, не можна не бачити в них і таких проявів людського духу, які недосяжні для наступних поколінь”⁸.

З іншого боку, без оцінювання історична наука втрачає свій сенс, бо історія тоді нічому не вчить, постає просто літописом без своїх уроків і покарання за зневагу до них. Який же вихід із цієї суперечливої ситуації?

Історична наука, як теоретичний досвід історії, повинна допомагати нашим сучасникам виробити моральну оцінку сучасній, сьогоденній соціальній дійсності і відповідним чином визначити нашу поведінку і діяльність. Людина дивиться в минуле, як в дзеркало, вона бачить там чужі долі, але зіставляє їх зі своєю долею, з тим, що відбувається навколо. Досвід історії – це орієнтир, яким часто користуються навіть несвідомо. Інколи людина теж несвідомо корегує свою поведінку, керуючись прикладом пережитого, побаченого, почутого.

Отже, історик варто взагалі уникати оцінних моральних суджень про історичні факти, події, вчинки. Історик повинен пояснити їх зумовленість, детермінантні зв’язки, їх роль і значення для наступної історії, долі держав і народів. Правильно писав свого часу Ф. Мерінг про те, що „не справа історика прикладати моральні мірила” в пізнанні минулого. „Моральні мірила постійно змінюються, і якщо покоління, що живе, хоче прикладати своє моральне мірило до минулих поколінь, то це означає мірити скам’янілі шари землі сипучими пісками, які несуться за вітром”⁹. Історичні події, люди, яких відтворює і пояснює історична наука, самі по собі є цінність. Вони самоцінні і не можуть піддаватися осуду чи виправданню.

Історична пам’ять є складним і своєрідним духовним феноменом. При його дослідженні слід зважити на ряд обставин.

По-перше. Історична пам’ять не існує в „чистому” вигляді, як, скажімо, історіографія чи будь-яка форма суспільної свідомості. (Зазначимо, що і форми суспільної свідомості не існують в „чистому” вигляді, натомість вони мають певну „окресленість” за предметом і способом відображення суспільного буття). Історична пам’ять втілюється і живе у матеріальній і духовній культурі, суспільних відносинах, мові, традиціях і звичаях, міфології та релігії, фольклорі, пам’ятках, символах, ритуалах тощо. Історична пам’ять не має власної предметної форми буття, її необхідно абстрагувати, вирізнити із тих форм, в яких вона втілена.

По-друге. Історична пам’ять тісно пов’язана з менталітетом народу, з етнонаціональною свідомістю. Ментальність – спосіб мислення і переживань, властивий людям даної соціальної і культурної спільності, це „душа” народу, його характер і духовний світ. У будь-яку історичну епоху люди володіють специфічним світобаченням і поводять себе у визначальній мірі залежно від тієї картини світу, що вкорінилась в їхній свідомості. Можна уявити людину без усвідомленої ідеології, яка була б його життєвою позицією, але не можна мислити людину без ментальності, яка у великій мірі детермінує його соціальну поведінку. Це все необхідно віднести і до історичної пам’яті. Неможливо її зрозуміти без урахування менталітету народу і, навпаки, ми не можемо пояснити і зрозуміти ментальності народу без вивчення його історичної пам’яті. Це пояснюється тим, що між історичною пам’яттю та ментальністю існує органічна єдність і взаємопроникнення. Історична пам’ять є проявом, носієм, віддзеркаленням ментальності народу, а сам менталітет завжди набуває своєї життєвості, реального існування через духовно-практичну діяльність народу і закріплюється в формах його історичної пам’яті.

Ментальність та історична пам’ять – єдність змісту і форми, внутрішнього і зовнішнього. Домінантною стороною тут виступає ментальність. В історичній пам’яті відбивається духовність, самосвідомість, менталітет народу.

По-третє. Слід зважити й на те, що історична пам’ять є не лише соціологічною чи історичною, але й соціально-психологічною категорією. А це означає, що всі основні

психологічні характеристики пам'яті цілком відносяться і до пам'яті історичної.

Відомо, що психологи поділяють пам'ять на довільну і мимовільну, довгочасну і короткочасну. Історична пам'ять є мимовільною пам'яттю. Вона фіксує, зберігає і відтворює ті події, явища, дійові особи, котрі безпосередньо вплетені у тканину реального народного життя, виражають чи торкаються інтересів людей, викликають у народу симпатії та любов чи антипатії і ненависть, себто дістають емоційно-морального забарвлення.

Історична ж наука відбиває історичну дійсність довільно, цілеспрямовано, вибірково, створюючи теоретичну модель реальної історії. У цій моделі наука прагне відтворити й зафіксувати головне, суттєве, необхідне в історії, що визначає її подальшу зміну. І в цей же час другорядні, несуттєві, випадкові (звісно, з погляду і за визначенням самих істориків) історичні факти ігноруються або просто позначаються. Як писав Ч. Райт Міллс, „історик представляє організовану пам'ять людства, і ця пам'ять у вигляді писаної історії надзвичайно схильна до перекручень”¹⁰. Але цих „правил” науки не дотримується історична пам'ять, позаяк розвивається за власними законами. І цілком закономірним видається той факт, що така подія як Бородинська битва, справедливо репрезентована наукою як доленосна віха в історії Російської держави, не залишила в історичній пам'яті народу скільки-небудь помітних слідів. Те ж саме можна сказати і про Полтавський бій, котрий залишив у пам'яті народу (фольклорі) досить незначні сліди¹¹. Ці події аж ніяк не відповідають тому значенню, яке надавали їм тогочасні історики й пізніше – радянська історіографія.

Чому так сталося – це предмет окремого аналізу. Але такі факти лише підтверджують, що, по-перше, історична пам'ять носить мимовільний характер, а, по-друге, що розвиток історичної пам'яті є стихійним, нерегульованим процесом на відміну від організованої історичної науки, котра цілеспрямовано відображає дійсність.

Історична пам'ять є довгочасним відображенням дійсності. Те, що фіксується та зберігається в пам'яті народу, видозмінюючись, живе, функціонує, переходячи з покоління в покоління, з епохи в епоху. Адже традиції, звичаї, фольклор, народна мудрість, культура загалом не вмирають, вони лише змінюються, збагачуються новим змістом.

Зазначимо, що в історіографії фіксується чимало таких фактів, подій, постатей тощо, котрі й для самої науки носять короткочасний, „обов'язковий” характер, що зумовлено, наприклад, ідеологічними міркуваннями чи політичною кон'юнктурою. Історична ж пам'ять незалежна від будь-якої кон'юнктури.

Внаслідок всепроникливої присутності минулого в теперішньому історичній пам'яті належить одне з чільних місць у духовному житті суспільства, в його функціонуванні як життєздатного організму. Не буде перебільшенням, коли ми стверджуємо, що історична пам'ять посідає таке ж місце в суспільстві, як індивідуальна пам'ять у житті кожної людини. Людина, що втратила пам'ять, навіть якщо у всьому іншому вона абсолютно здорова, по суті, перестає бути людиною, оскільки вона перестає відчувати себе особистістю, втрачає своє „Я”. Амнезія індивідуальної пам'яті руйнує індивід як особистість. Амнезія історичної пам'яті руйнує народ як етнос. Без історичної пам'яті неможливі ні становлення, соціологізація особистості, ні формування її національної самосвідомості, ні духовно-культурне відродження і оновлення суспільства загалом.

Досвід минулого, що зафіксований і збережений в історичній пам'яті народу, володіє високим моральним потенціалом, здатним перетворитися за певних обставин на реальну політичну силу. Не випадково в критичні періоди життя народу загострюється його інтерес до історії. Історична пам'ять стає джерелом його морального оновлення, духовної сили, політичної енергії. Тут відбивається істотна закономірність, що розкриває виховне в найширшому сенсі цього слова значення історичного досвіду.

Виховну функцію історичної пам'яті не можна, однак, зводити до простого переліку прикладів з минулого для роздумів чи наслідування в теперішньому. Її роль в житті суспільства полягає в тому, що знання, переживання, оцінювання предками свого буття значною мірою формує саме ставлення до теперішнього. Знання минулого необхідне для розуміння, оцінки теперішнього, для вироблення своєї життєвої позиції, для визначення життєвого, морального,

політичного вибору, свого місця і ролі в складній, суперечливій соціальній дійсності. З цього приводу К. Ясперс зазначив: „Так само, як я бачу цілісність минулого, я пізнаю і теперішнє. Чим більш глибоких пластів я досягаю в минулому, тим інтенсивніше я беру участь у перебігу подій теперішнього”¹².

Пам'ять про минуле – це сумірність, співставлення нашого життя з життям наших предків, нашого народу, це усвідомлення нашої причетності і нашої відповідальності до того і за те, що було і що залишилось, що не повинно вмерти і зникнути з нашого власною смертю. Ми порівнюємо, зіставляємо теперішнє з минулим, своє життя і світопереживання з життям і світопереживанням попередніх поколінь. Ми переживаємо і оцінюємо теперішнє і очікуване майбуття через призму духовності наших предків. “А що б на це сказав мій батько?” – питання, що звичайно ставить перед собою духовно розвинута особа з приводу скоєного чи задуманого вчинку, відбиває, на наш погляд, ту соціальну, духовно-практичну функцію, яку виконує історична пам'ять. Якби для індивідуальної людини не існувало шляхів прилучення до досвіду історії, писав М. Бердяєв, то якою жалюгідною, спорожнілою і смертною була б людина. Проте людина в своєму справжньому житті „... знаходить істинну реальність великого історичного світу через історичну пам'ять, через внутрішній переказ, через внутрішнє прилучення долі свого індивідуального духу до долі історії”¹³.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Барг М.А. Эпохи и идеи. – М., 1987, –С.6,8; 2. Антипов Г.А. Историческое прошлое и пути его познания. Новосибирск, 1987, –С. 163; 3. Ракитов А.И. Историческое познание. Системно-гносеологический подход. М., 1982, – С.63; 4. Див. Дудар В.В. Исторична свідомість: історіографія та історична пам'ять // Наукові записки Вінницького держуніверситету ім. М. Коцюбинського. Серія „Історія” – Вип.3 – Вінниця, 2001, –С.233-236. 5. Блок М. Аналогия истории или ремесло историка. – М., 1973; Февр Л. Бои за историю. – М., 1991; Гофф Жак Ле. Цивилизация средневекового запада. – М., 1992; 6. Цит. за Автонова Н.С., Караулов Ю.Н., Муравьев Ю.А. Культура, история, память // Вопросы философии – 1988, №3, –С.77; 7. Шмаков В.С. Структура исторического знания и картина мира. – Новосибирск, 1990, –С.55; 8. Горак Г.І. Від диявола до ангела? Чи прогресує людська духовність? – К., 1991, –С.24; 9. Меринг Ф. Об историческом материализме.– М., 1923, –С.31-32; 10. Цит. за Левада Ю.А. Историческое сознание и научный метод // Философские проблемы исторической науки. – М., 1969, С. 193; 11. Див. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Избранные статьи. – М., 1976, –С.112-113; С.17; 12. Ясперс К. Смысл и назначение истории.– М., 1991, –С. 276. 13. Бердяев Н. Смысл истории. – М., 1990. –С. 17.